

Virchow Rudolf jelentése erdélyi útjáról.

(Előadta a berlini anthropologiai, ethnologiai és őstörténeti társaságban.)

Erdélybe tett útam és a Honterus-ünnep.

Már a budapesti nemzetközi őstörténeti congressus óta (1876), midőn közelebbi ismeretségbe léptem Teutsch akkori püspökkel, a ki a legszívesebben hívott meg engem, hogy látogassak el Erdélybe, foglalkoztam ez út gondolatával. Azóta több mint 20, részben igen mozgalmas év múlt el, mely idő alatt a magyar állam újjárendezése nagy szorongattatásba juttatta Erdélyben a régi német törzset; ez iránti érdeklődésem még inkább gyarapodott, látván, mennyire kifejlődik az erdélyi szászoknál a hazafias érzés és mily szívóssággal őrizték meg nemzeti javaikat, a nyelvet, polgári intézményeket és vallást minden veszedelemben. Ez kétségtelenül csak szilárd tagú és mélyen gyökerező szervezet talaján volt lehetséges. Ez a szervezet pedig, mely magába foglalta mind az egyházi, mind a polgári községet az iskolával, mint olyannal egyetemben, a mint most beláttam, lényeges vonásaiban egyetlen egy férfiú, Honterus János világos és megfontolt kezdeményének köszönhető. Arra készültek, hogy augusztus 21-én Brassóban leleplezik az általán tisztelt ember érekszobrát és nagy jubileumi ünnepet ülnek, melyre az egész nép megígérte részvételét. Mily kecsegtető volt ez az ethnologusra és a kulturhistorikusra nézve! Noha a fontos és egyúttal kellemes kötelezettségek egész sora háramlott rám, mégis elhatároztam magam e nagy útra, hogy ne hagyjam elmulni ezt a talán utolsó alkalmat, mely arra kínálkozott, hogy személyesen üdvözöljem egykori földieinket. Gazdag jutalmat nyertem érte.

Az a férfi, a ki kezébe vette az ünnepély vezetését, Obert városi lelkész, szerzett számomra vendégszerető fogadást. A legbefolyásosabb polgárok egyike, Copony Márton úr, megnyitotta számomra házát és befogadott engem szeretetreméltó családja körébe. Elkísért engem az ünnepélyekre és a környék legérdekesebb helyeire, Romániába Sinájába is; a különben ritkás szünetek idején kertjében egy messze kilátást nyújtó halom tetején külön pavillont rendeztek be számomra „Virchow pihenője“ néven. Virággal díszített

kocsija, szász viseletbe öltözött emberekkel, mindenkor rendelkezésünkre állott. Termei megteltek régi és új barátainkkal. Mindjárt megérkezésem után itt a brassói orvosok majdnem zavarba ejtő meleg köszöntéssel üdvözöltek engem. Így szinte közvetlenül érezhettem egy új haza érzetét.

Mai célunk tekintetéből igen messze vezető feladat volna, ha mindazokat a hatásokat és élményeket esetelni akarnám, melyek hatását rövid néhány nap alatt befogadhattam. Arra kell szorítkoznom, hogy forró hálát mondjak mindazon szeretetért és elismerésért, melyben részesültem s mely elfeledhetetlen marad előttem. De ki akarom fejezni a feletti örömemet is, hogy hiában valónak mutatkozott az az aggodalom, hogy az itt összegyűlt nemzetiségek tarka vegyülékében valami zavarás állhatna be. A magyarok is tartózkodás nélkül vettek részt az általános örömben. Hisz mai nap nem lehet Magyarországon átmenni a nélkül, hogy ne ütközzünk meg azon, mily feltékenységgel szorítják mindenütt háttérbe a német nyelvet, sőt a jól megerősített német helységneveket is. Még az is, a ki mint magam elismeri, hogy a modern államalakulásnak szüksége van arra, hogy egy államnyelvet érvényesítsen, ez országokban nagyobb mérsékletet várhatna a német nyelvre nézve, mert hiszen ezen alapszik az általános műveltség, a magyaroké is, a többi néptörzseké is. De Brassóban és az ünnepély napjaiban ez igényekből alig lehetett valamit észrevenni: az ünnepnek tisztán német jellege volt. És ez, mint mindnyájan elismerték, Honterus államférfiúi és erőshítű személyének utóhatása, a mely lehetővé tette a „szász nemzetnek“, hogy hagyományait épen őrizze meg az idők és kormányok minden változásán keresztül. Honterus noha Luthernek és Melancthonnak korabelije és barátja, jó lépéssel túl ment a német reformatorokon. Az egyházközségnek teljes önkormányzatot biztosított, az iskolában is; megadta neki a választás jogát az összes egyházi állásokra nézve, fel a legfelsőbb esúcsig. Még mai nap is a község választja az ország püspökét is. Ezért maradtak a papok is igazi polgárok és megtartották előkelő állásukat a községben ép úgy, mint a családban; de ép ezért maradtak a kultúra hordozói és a tudás és általános műveltség képviselői. És a községek nem fáradtak ki iskoláik javításában, a leányiskolákéban sem, és mikor az ünnepi napon mind újabb csapatokban léptek elé a tornaegyeseületek, úgy a férfiakéi, mint a nőkéi, a hozzájuk tartozók mindig nemzeti ünnepi öltözetben kísérték őket. Az egyetértésnek és a szilárd összetartásnak esodálatos képe!

Híjával vagyunk az erdélyi „szászok“ szűkebb hazájára vonatkozó hiteles tanúságoknak. Typusuk még ma is a többség szerint az alsó szász, nyelvök némileg eltérő módon fejlődött, úgy hogy mi közönséges németek csak nehezen érthetjük meg, ámbár bizonyos

„plattdeutsch“ szint tartott meg. Mostanság általában azon fel-fogás felé hajolnak, mely az alsó vagy közép Rajna vidékét tekinti a kivándorlás kiinduló pontjának, mely kivándorlás a 12. vagy 13. században kezdődött, de huzamosabb ideig tarthatott. Mert a templomok stilusa későbbi korszakra mutat: a brassói plébánia templomot is a késő gót építő művészet szerint építették. Valami szilárdabb chronológiát csak a német lovagrend fellépésével lehet megismerni. E fellépés a 13. század elejére esik.

A római birodalom összedőlése után vad néptörzsek özönlöt-ték el a szerencsétlen országot. Pogány kunok és besenyők rabol-tak és gyilkoltak volt mindenütt. Még a 13. századbeli oklevelek-ben is terra deserta et inhabitata-nak nevezetik az országot. Ekkor II. Endre magyar király támogatást keresett a jeruzsálemi német ház lovagjainál, kik e városnak Szaladin szultán által történt elfog-lalása után kénytelenek voltak a német Mária-kórházat elhagyni és csak a lübecki és brémai kereskedők által alapított acconi kórház-ban találtak támpontot. 1211-ben jelentek meg első csapatjai az erdélyi Barezaságban és elkezdtek szilárd várakat, előbb fából, majd pedig kőből építeni. Velök, részben már előttük, jöttek az első telepések is Németországból. De a béke nem sokáig tartott. A rend hatalmasai arra törekedtek, hogy felszabadúljanak a magyar király-tól és hogy az országot egyenesen a pápa alá rendeljék. E botor vállalatnak az volt az eredménye, hogy a király visszavonta ajándé-kozását és fegyveres erővel úzta ki a lovagokat az országból. A rend aztán a távoli északkelet felé vonúlt és ott idegen országban külön birodalmat alapított. Így a mi porosz Marienburgunk alapítása hozzá-fűződik a régi erdélyi Marienburg (Castrum Mariae, Földvár) feldúlásához, melynek romjai még mai napig is láthatók egyik elő-halmon, Brassótól északra. Jó ábrázolása található a „Das sächsische Burzenland“ (a szász Barezaság) című dísműben.¹ I. köt. 12. l.

A királynak elég belátása volt, hogy a kegyvesztést ne ter-jessze ki a német telepésekre. Ellenkezőleg, az általuk művelhetővé tett földet szabad tulajdonukül adja nekik, a mint azt a már elébb alapított nagyszebeni teleppel tette 1224. évi arany szabadságleve-lével. Ezen az alapon nemsokára német falvak és városok is kelet-keztek, mint Kronstadt (Brassovia, most magyarúl Brassó).² Ezeknek azonban kezdettől fogva fegyveres kézzel kellett védekezniök a vad hordák becsapásai ellen, kik többnyire a keleti hegység szorosain törtek be. Innen magyarázható, hogy mint a lovagok, ők is vára-kat építettek a hegyesúcsokon, az úgynevezett parasztvárakat, sőt síkságbeli templomaikat is megerősítették és ezekben a templom-

¹ Das sächsische Burzenland. Zur Honterusfeier herausgegeben unter Beschluss der Kronstädter Bezirkskirchenversammlung A. B. Kronstadt. 1898.

² Nemcsak „most“, de *legrégebbi* (még német) okleveleinkben is. *Szerk.*

kastélyokban védekeztek. Ezek a várak elég tágasak voltak, hogy befogadják a falu egész lakosságát legértékesebb vagyonával, barmaival együtt. E várak némelyikéről ismeretesek viszontagságos ostromok s az elfoglalás után irtózatos pusztítások, melyek századokon át tartottak, mert a vad szomszéd népek után még vadabb mongolok és törökök következtek. Alig olvashatunk lokális történelmet, mely rettenetesebb szorongattatásról beszélne, mint a Barzaságé. S a szász lakosság lényegileg mégis megtartotta birtokát, s még jelenleg is számos paraszt-vár és templomkastély áll fenn.

Nagy helyismerettel bíró gazdám, az idő rövidsége mellett is, két ilyen várhoz vezetett, melyek Brassótól délnyugatra állanak csekély távolságban: a keresztényfalvi templomkastélyhoz („Das Burzenland“ 15. l.) és a rozsnói parasztvárhoz (u. o. 8. l.) Az utóbírói jeles monographiát írtak Gross Gyula és Kühlbrandt Ernő (Die Rosenauer Burg, Wien, 1896). mely különösen a történeti részt egészen behatóan adja elő. Semmi sem alkalmasabb annak a megmutatására, hogy mennyi szenvedésnek voltak a telepesek kitéve; valóságban katonai kolonia-féle voltak és csak az ő szívós ellenállásuknak köszönhető, hogy annyi csatavesztés mellett is az ország oly nagy oltalmat nyert, hogy mindig maradtak emberek, a kik folytathatták a békés foglalkozás művét. Éppen a rozsnói vár, mely magas és meredek sziklakúp csúcsán áll, s a melyből még meg vannak a régi falak és helyiségek nagyrészt, a legvitézebb férfiak látta falai közt.

De semmi sem meglepőbb, mint valamely templomkastély látványa a síkon, a hol alapjában mindent mesterségesen kellett létesíteni. De az egész falu vagy mezőváros tervszerű elrendezése annyira tekintettel van a templomkastélyra, hogy ezeknek berendezését kétségtelenül a helység alapítása előtt kezdték meg. Kitűnik ez azonnal bármelyik ilyen templomvár alaprajzából. Bemutatom a prázsmári várat, mely mint ilyen a legnagyobb és tán a legerősebb az egész országban; tudjuk róla, hogy a moldovai vajda 1332-ben keményen, de hiába ostromolta. Képe a „Sächsisches Burzenland“ idézett műben jelent meg. Látható a kőfallal erősített széles árok, mely körülveszi az egész vártelepet és elhatárolja azt a falu szabad várhelyétől. Aztán következik a főkőrfal, melyet rendszeren 10—13 m. távolságban emelnek a középpontban épült templom körül; a fal nyers, tört vagy görgőkőből állott, malterrel összekötve, 12 méterig való magasságot ért el, eredetileg négy tornya volt. Mint a más helyen még fennmaradtak mutatják, a tornyok 30 méter magasak voltak és ormokkal, meg szuroköntő résekkel voltak ellátva. A főkőrfal körül 2—3 m. távolságban még egy második, alacsonyabb fal volt, s a kettő között így egyes kis falközökre, szorítókra (Zwinger) osztott tér keletkezett a barmok stb. elhelyezésére. Prázsmárt még nyomai vannak 20—30 m. távolságban

levő harmadik falnak, melyről azt vélik, hogy a telepések első lakásait vette volt körül, minthogy az alapfalak szerint úgy látszik, hogy e helyen sűrűn egymás mellé sorakozó, meglehetősen egyforma nagyságú kamarák vagy szobák állottak. A várárkon át felvonó híd vezetett a templom-udvarra, még pedig előbb egy kis előudvarba, melyhez kétoldalt ismét kisebb öblösödések helyezkednek el. A kastély belsejében a főkörfalhoz hármassorban egymás fölé helyezve, kőből, esetleg fából épült többnyire boltozott pincézével ellátott kis kamrácskák sorakoznak, melyek most is ingóságok, élelmi szerek eltartására szolgálnak, és háborús időkben lakásokul is használtattak. Keresztény falván most is megvan minden birtokosnak a tulajdonjoga az ilyen kamrácskából vagy deszkarekeszből álló helyiségre nézve. A jó tágas kastélyudvaron ivókút van; az előudvar egy része kenyérsütő udvarul szolgált. Kézi és néha száraz malmokat is találtak.

Igy tehát a templomvár minden eshetőségre védett és jól védhető menedékhely volt a szorongás idejében. A falu közepén állott, minden oldalról gyorsan el lehetett érni, és ha élelemmel jól el volt látva, olyan jól be volt rendezve, hogy mindenki azonnal megtalálhatta helyét. A krónikák számos esetet jegyeztek fel, a melyekben a lakosság a templomvárban talált menekülést, ha magát a falut kifosztották és felperzselték is. Tudtommal itt csak olyan elrendezésről lehet szó, melyet a telepések valószínűleg a szerzetes rendek várainak előképeire támaszkodva, bizonyos tekintetben maguk találtak fel s az idők folyamában kifejlesztettek. Nekem legalább nincs tudomásom arról, hogy az akkori német birodalomban máshol fennállottak volna ilyenmű berendezések. Ez elmés erősítés szemléleténél nekem csak egy példa jutott eszembe, még pedig egy nagyon régi. Egy napon Schliemann jelentést tett társaságunkban (l. Verhandlungen, 1885. 217. l.) a tirynsi nagy körfal körül végzett ásatásáról; éppen e fal belső részén elhúzódó folyosókon nyílások voltak, melyek 3·30 m. széles és 4·30—5·30 m. mélységű, nagy kövekkel beboltozott, egyes kisebb szobácskába vezettek. Ezekben Schliemann tárházakat ismert fel, melyek a folyosókúl tekintendő galeriákkal együtt nagy raktárakúl szolgáltak s a mint ő mondá, élelmi szerek, vágó marha, fegyverek stb. eltartására alkalmasok voltak. Együttal rámutatott arra is, hogy ilyenmű „esűsívés folyosók“ Mykenaeában, Karthagóban és más pún városokban is találtattak, és ebben megerősítését látta azon felfogásának, hogy Tiryns és Mykenae is eredetileg phönikiái telepítések voltak. Társaságunk ugyanazon ülésében Ascherschon Pál úr idézetet hozott fel Appianusból, a ki tüzetesen leírta Karthago hármassor falának berendezését és az abban levő istállók és raktárak használása módját. Természetesen ki van zárva az, hogy tényleges összefüggést keressünk a pún erődítési építkezések és az erdélyi templomépítések között, de mégis nagyon érdekes látni, hogy gyakorlati tapasztalat

alajján kifejelett analog berendezés találtatott olyannyira különböző időkben és egymástól oly messze eső helyeken.

A paraszt- és templomvárossal kezdődik világosan megismerhető módon a nyugoti kulturának a Barcaságba és általán Erdélybe való bevonulása és ottan megerősödése. Reánk németekre nézve büszke érzet, hogy földienk az előttük pusztá országot oly gyorsan töltötték meg falvakkal és városokkal és alakították át termékeny, gazdag földdé; hasonlót művelnek kívándorlóink ugyan most is Amerikában és más világrészekben, de ők maguk elvesznek az idegen nemzetiségekben. Itt megőrizték nemzetiségüket, még pedig másfajú szomszédaiakkal folytatott sok évi, gyakran kétségbeesett küzdelmek közt. Különösen pedig erős bástyává tették országukat a kelet felől mind újból erre áradó barbarokkal szemben, mely bástyán megtört a kelet pogány törzseinek és birodalmainak minden hullámvérése. Épen a templomvár fényes jelképe ez erőteljes és önfeláldozó tevékenységnek. Innen kiindulva alkottatott meg az a szilárd alap, a melyen később Honterus kifejtette szervező munkásságát és egyöntetűen állította helyre a közös civilisationnak újjá alkotását.

Tekintsük egy pillanatra e nevezetes ember fejlődésének menetét. Midőn a telepések bevonultak az országba, el volt törölve előbbi történetének minden emlékezete. Még a rómaiaknak is, kik hajdan Dácia tartományában coloniákat alapítottak volt, telepeiből csak ritkás romok maradtak fenn. Egy nagy erdős kerület, melyet a magyarok maiglan is Erdélynek, a rumének Ardealnak neveznek, töltötte be azt a nagy öblöt, melyet kelet felől a Kárpátok tág íve zár be. Azon a nagy térképen, melyet Honterus 1542-ben „Chorographia Transylvaniae“ néven adott volt ki (Johannes Honterus Ausgewählte Schriften von O. Netoliczka, Wien und Hermannstadt, 1898.) „Land vor dem Walde“ (erdőn inneni föld) a Maros és Küküllő összefolyásától délre, Nagy-Szebentől nyugotra áll, és a *Transylvania* még fennálló neve annak az emléket tartotta fenn, hogy az erdő kelet felől szinte a Marosig ért.¹ Csak lassankint jött divatba a „Siebenbürgen“ név, jelentése nem egészen biztosított, mert IX. Gergely pápának 1231-iki bullájában csak 5 várról van szó, melyeket a német lovagok a II. Endre ajándékozta Barca vidéken építettek állítólag, míg a későbbi időkben 9 vár volt a Barcaságon. (Gross és Kühlbrand, Rosenauer Burg, 9. l.)

A nagy öböl délkeleti szögét elfoglaló Barcaság nagy részét a mai felfogás szerint tó borította volt, melynek lefolyása az Olt folyó irányában haladt. Jelenleg még a Barca folyó eredt innen. A történetelőtti kultúra e medenczének tehát csak a széleig érhetett; erre később vissza fogok térni. Míg tehát a küzdő ellenség nyugton volt, a telepések zavartalanul foghattak munkálkodásukhoz és honi

¹ Tévedés, mert Transylvania (előbb Ultrasylvania) Erdőelve, Erdély neve magyarországi eredetű. Szerk.

módon élhettek. A „királyföld“ (fundus regius) falvaiban faházakat építettek, a XV. század közepe óta kőházakat,¹ de a mi nagyon jellemző, nem a németországi szász ház, hanem a frank „udvar“ mintájára.

A népviseletek mind szabásra mind a színek választására nézve még most is sok hasonlóságot mutatnak a westphaliai paraszt viselethez. Csakhogy sokkal gazdagabb, a mi megfelel a keleti kereskedelemmel megszerzett és jobban megőrzött jómódúságnak. Különösen a nők ünnepi viselete nagyon értékes: ezüst, sőt arany, gyöngy és drágakő dúsán alkalmaztatnak. Az egyes elemek tüzetesebb elemzése az idegen divattal való sokféle viszonylatot mutatna, de az a lehetőség sínes kizárva, hogy egyetmást magukkal hoztak a bevándorláskor. Így nevezetes a fémlemezkből álló pompás öv, melyet lazán viselnek a derék körül, tényleg ó német övekre emlékeztet. Azonban én a rigai lett-észti kiállításon hasonló öveket jegyeztem meg magamnak (Verhandlungen, 1896. 494. l.) és ép ilyeneket az Árpádkori sírokból a budapesti millenniumi kiállításon (ugyanott, 499. l.). Ugyanebbe a kategóriába tartoznak a nagy, igen értékes boglárók, melyeket a mellen viselnek. (Schuller i. h. 19. s. köv. l.) A brassai ünnepnapokon ez ékszer hatalmas példányait láttam egy gyönyörű albumban, melyet Copony úr szívességének köszönhetek, kiemelkedő dísz ez minden korú és állású nőknél. Alapalakjuk egy egyszerű, kerek, középen laposan előredomborodó és átfurt korong, melyet már előbb Finn- és Svédországban láttam mint igen gyakori dísz. Hogy ezen díszítés nyomát melyik irányban, kelet vagy nyugot felé kellene követni, azt most nem feszegetem; mindenesetre már korán megtaláljuk római és bizanci ábrázolásokon.

Nagyon kecsesítő volna, hogy a szász község szociális és polgári intézményeiről is beszéljünk; e községek számtalan régies és erősen meggyökeredett sajátságokat mutatnak, így nevezetesen a fi- és nőtestvéri egyesületekben (Bruder és Schwesterschaft) és a szomszédságban formulázottan előírt czikkelyekkel és rendszabályokkal; ez intézményeknek erős demokratikus alapvonását s élesen elhatárolt jogi jogosultságát igen jellegzetesen megmagyarázza egy kis értekezés (Unser Herr, der Hann), melyet Fronius Fr. lelkész tett közzé (Bilder aus dem sächsischen Bauernleben in Siebenbürgen, Wien u. Hermannstadt, 1885. 209. l.) a melyre különösen felhívom a figyelmet. A tovább fejtegetésről le kell e helyt mondanom, hogy még Brassórol és Honterusról mondjak el egymást.

Brassó, a Barcaság keleti határán, a határhegységnek épen tövében, mind történeti, mind politikai tekintetben nagyon előtérbe lép Nagyszeben mellett, mely az administratív hatóságok székhelye

¹ Gustav Schuller, Der siebenbürgisch-sächsische Bauernhof und seine Bewohner, Hermannstadt, 1896. 4. l.

volt. A közvetlen hagyomány nagyon keveset őrzött meg a város előtörténetéből, de mégis félreismerhetetlen nyomait találjuk újabbi benépesítésének.¹ Brassó környékének két különböző pontján találunk ilyen nyomokat: az egyik a „Czenk“, a délkeleti előhegység e 961 m. magas csúcsa, melyen 1896 óta millenniumi emlék áll. Felteszik, hogy itt építették a német lovagok a Brassovia-várat; s még a mult század közepén állott itt 9 torony és hatalmas falak, melyek tágas tért foglaltak be. Ide menekült 1421-ben a lakosság a betörő törökök elől és visszaverte azok ostromát. De már 33 évvel később Hunyady János lebontatta a várat és köveit a város falainak kiépítésére fordította. Ott e tájékon közelebből agyageserepeket találtak és egy orsó-részt, ezeket egy különben nem bizonyított római erődítésre vonatkoztatták. — A másik pont a város északnyugoti részén levő forráshegy, melynek csúcsát egy hatalmas, köralakú földhányás vette körül, s e körül a sziklába vágott mély árok volt. Ide menekült 1421-ben II. Murad szultán betörésekor a tanács a lakosság egy részével, de a törökök bevették és feldúlták a várat s rabságba huzelták az összes ostromoltakat. A hagyomány azt jelenti, hogy régebben a forráshegy alatt az úgynevezett Ó-Brassó terület hosszú nyelv-alakban; itt áll még a Bertalan-templom, tisztes épület, melynek erős tornyai védekezési berendezések voltak, mely azonban egyébként nem volt templomvárnak építve.

Időközben nagyon megerősítették Brassót. Számos bástya és egy hatalmas kőfal, mely maiglan fennáll, lehetségessé tették a vitéz helyőrségnek, hogy a polgársággal egyesülten visszaverje a tatárok, oláhok és törökök legtöbb betörését. A mit máshol a templomvárak tettek, az itt úgyszólván egész városra volt átruházva, a polgárság olyan kitűnően volt felszerelve és begyakorolva, hogy a legrövidebb idő alatt szembeállhatott az ellenséggel. Alkalom adtán ez a várostól nagyobb távolságban is megtörtént, váltakozó sikerrel ugyan, de a lakosság mégis erkölcsi felemelésére és férfias nevelésére szolgált.

E lakosság közt született Honterus² Brassóban 1498-ban. Atyja, jó módú tímár, gondosan neveltette a plébániai iskolában. 1515-ben Bécsben az artium facultásba iratkozott be; 1522. baccalaureus lett és 1525-ben magister tanítóképesítéssel. 1530-ban Krakóban előadásokat tart a latin grammatikáról, s maga is előadásokat látogat még. Ott jelent meg 1530-ban első könyve, egy latin nyelv-tan, s ugyanabban az évben, a mi különösen érdekel bennünket, a

¹ Das sächsische Burzenland. 20. l. — F. W. Seraphin, Kronstadt zur Zeit des Honterus cz. ünnepi iratból: „Aus der Zeit der Reformation.“ Kronstadt 1896. 296, 309. l.

² Eugen Lassel, Johannes Honterus „Aus der Zeit der Reformation“. 385. lap.

Rudimentorum cosmographiae libri du. ¹ Ezzel a humanisták sorába lépett; ezeknek fővárosába, Baselbe ment 1530-ban. Ott adta ki Erdélynek maga rajzolta térképét. ² Minthogy maga a fametszés mestere lett, a térképnek nincs más hibája, mint a mit maga követett el eredetileg. Tisztelettel elhalmozva tért vissza 1533. szülővárosába, s ezt nem is hagyta el többé. A köztisztelet csakhamar feléje fordult. De 9 éven át még nyugton maradt. Brassóban nyomdát állított, az elsőt az országban, s az első könyv, mely innen kelt ki, görög grammatika volt. Ezt nemsokára egész sora követte a latin és görög classicusoknak; köztük Ágoston egyházatya is. Életírója az 1539. évet nevezi humanistikus írói és tanítói pályája tetőpontjának. E tevékenysége önkéntes és egész önzetlen volt. Ezért nemcsak tanulni vágyó ifjak seregettek köréje, hanem sok férfi is, közöttük a város legtekintélyesebb polgárai, nevezetesen Hirscher Lukács is, kit egymásután tizenkétszer választottak volt városbíróvá, s kinek özvegye, Apollonia emelte a most is teljes üzemben levő brassai árú-házat. Így Fuchs János is, ki 1540-ben választatott bírónak s kivel Honterus megkezdte és végrehajtotta az egyház és iskola reformálását. 1543 október havában kezdték az evangélikus misét mondani. ³ Ugyanazon évben jelent meg a „Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae“, 1545-ben a kis katekismus és 1547. a „Kirchenordnung aller Deutschen in Siebenbürgen, gedruckt zu Kron in Siebenbürgen“. De már 1544. választotta meg lelkészül Honterust a brassói község, és nyitattott meg a Honterus-gymnasium. ⁴ Innentől fogva minden zavar és erőszak nélkül ment végbe az ország reformálása. Ennek további fejtegetése a magam elé tűzött feladaton kívül áll. A ki érdeklődik e dolog iránt, a szükségeseket megtalálja az említett életrajzírónál. Arra szorítokozom, hogy idézzem szavait: „Brassóból indult ki akkor a szász nép egyháza és ezzel együtt új nemzeti egyesítése is Endre király szavának friss újjáélesztése: Unus sit populus.“

A magunk számára ki akarom emelni, hogy sem a chorographiában, sem a cosmographiában legkisebb nyoma sincs az olyan gondolatoknak, a melyenek minket töltenének el hasonl. elmékedéseknél; semmiféle ethnographiai érintés nincs azokban. Ezzel szemben figyelemre méltó, hogy a térképek legelőször említik Amerikát, ⁵ még pedig e néven, és rajzát is adják, ⁷ míg a szövegben

¹ Új kiadás latin hexameterekben nyomatott Brassóban, 1541.

² Lassel, i. h. XXVI. és 395. l.

³ Id. helyen, 421. l.

⁴ Ugyanott, 423. l.

⁵ Ugyanott, 429. l.

⁶ Johannes Honterus, az i. h. 146. l. (Amerika itt az Insulae oceani et maris közt áll, még pedig in occiduo, Spagnolla et Gades mellett.)

⁷ Ugyanott 152 l. Universalis geographiae Typus. (1530.)

nines erre vonatkozó megjegyzés. A térkép azon helyén, a hol a név be van írva, a félteke nyugoti részén több kisebb sziget mellett egy hosszú és keskeny félsziget látható; e kép némileg emlékeztet az arktikus terület modern ábrázolására. A humanismus ugyanis még nem rendelkezett oly biztos ismeretekkel, a melyeknek nekünk állanak rendelkezésünkre. De Honterus szelleme a modern szellem volt, és ebben az értelemben az ő alakja mint velünk congenialis emberé áll előtünk.

Az érekszobor, melyet neki a brassai főtemplom mellett emeltek és melynek leleplezése vasárnap, szeptember 21-én történt meg, az elhatározott reformátor szilárd vonásait és szigorú arcát mutatja. Földink, Magnussen Harro úr, a ki feleségével együtt részt vett az ünnepélyen, értette, hogyan kell a „szász nemzet“ tartós emlékezeté számára méltó és hatásos képet alkotni. Az az általános lelkesültség, melyet hatása keltett, bizonyára tartós lesz. Vajha sohasem veszne ki e népből az érzet azon egységes alap iránt, melyen ez érzet kifejlődött.

A városi plébánia templomot, az u. n. fekete templomot, a szakértők XIII. századbéli kései gót esarnoktemplomnak tekintik¹ és abba az időbe helyezik, midőn Ó-Brassó megszűnt a város közép-pontja lenni. Engem érdekelt, hogy a déli hosszoldalán számosat találtam az ismeretes rovás- és esészealakú mélyedésekből (Rille és Näpföhen), különösen egy kisebb, a torony felé tartó ajtó körül van roppant sok, igen széles, tátongó rovás, melyek különböző irányban vannak a homokkőbe vágva. Ép így az északi hosszfal keleti részén, szintén számos jó széles, de már nagyon elkopott. A keleti végén csak felszínes rovások vannak, de itt az alépítés nagyobbára meg van újítva. Csésze alakú mélyedéseket az utóbbi helyeken alig találtam; a nagy faragott kövek az ismert gödröcskéket mutatták, melyeket a kövek felhúzásánál használtak. Hozzá teszem, hogy a segesvári hegyi templomnak, melynek bejáratánál kőből ülő padok vannak, déli oldalán sok, részben igen nagy esészemélyedés és oldalt hosszú és keskeny rovás van, ezenkívül még csak a talapzaton láttam igen kopott rovásokat. Az ottani evangélikus városi templom déli kapuzatán is vannak homorodások és rovások.

A mi a templomtornyokat illeti, ezek a legtöbb helyen magasak és hegyesek, gyakran hagyma-alakú közbeiktatásokkal vagy több emelettel.

Erdély történelemelőtti régiségeinek tanulmányozása még kezdetleges állapotban van. A Barcaság különböző helyein ástak ki

¹ Ernst Kühlbrandt. Die evangel. Stadt-Pfarrkirche A. B. in Kronstadt. 1. füzet. Brassó, 1898. S. 1.

mammut-csontokat, a brassói forráshegyen orrszarvuak állkapczeit is,¹ továbbá szerszámokat esontból (vakaró, lyukasztó, ár, tű, tőr) és kőből (bárd, kés, lándzsa és nyílhegy), de agyageserepeket és egész edényeket is, a legrégebbek korong nélkül készültek. A holtövényi határban egy földművelő agyagásás közben 2 lábnyi mélységben urnára talált, melyben nagy türkisz kő volt. Bertalan előtt 1·5 m. mélységben 2 m. hosszú falat találtak tört kövekből, vakolat nélkül, mellette nagy kevéssé égetett fazekakat oldalt csapokkal; egyikben lófogak s emberi koponya töredékei voltak;² továbbá kis tálcák és fazekeserepek. Egy szomszédos helyen bronz fibulát és egy óv (?) lemezeit, emberi fogak mellett. Prázmárt az agyagba 46 cm. hosszú bronz kardot, két lándzsa-hegyet és egy celtet. A feketehalmi hegyen egy 8¹/₂ font súlyú öntött bronz(?)-háromlábót. A jelentés e leleteket a gétáknak és dákoknak tulajdonítja.

Római régiségeket igen fontosokat, kiváltképp érmekeket sorolnak fel.³ Igy 200 ezüst denárt, melyekből egyesek a III., legtöbbje a I. Kr. utáni századba valók. Azt mondják, hogy részben barbar verést mutatnak. Miután Aurelianus császár 271-ben a római telepeket Daciából Moesiába helyezte át, jöttek a népvándorlás hordái 360 a nyugoti gótok jelentek meg rövid időre. Tudósítónk a Piatra-ossai (Buzeu, a rumén határ tövében) híres aranykincsét Athanarich királylyal hozták kapcsolatba. Ugyanebbe az időbe teszik azt az arany leletet, melyet 1888-ben a Barzaság közelében, Kraszna mellett a Bodza-patak mentén, Háromszék megyében találtak. Ez a vidék igen gazdag volt arany leletekben. Krasznaival szemben, Czófalva mellett 1840-ben 4 arany kézi bárdot, több phalerae-t, egy láncz végét, gyöngyöket, egy zabla részét s 22 lat nehéz arany lemezt találtak. Ezután a Bodza-patak mentén Pietrosa következik, s a hadászati úton, mely Szitabodzából kiindulva a hegyháton vis át, a Kraszna erdőben 1887 cigányok kavics tördelésnél egy nedves hegyoldalban pecsétviasz rud nagyságú 9 aranyrudacsákára találtak; egy paraszt tovább ásva még 3 darabot lelt és később még 3 darabot merült fel; összes súlyukat 6 kg-nál többre becsülik. A rudakra két római pénzverő hivatal bélyege van rányomva, kettőn képbélyeg van: az egyik három császár mellképét mutatja (I. Valentinianus, Valens és Gratianus) a másik Sirmium városi istennőjét. Ezek szerint a Kr. utáni 367—378-ik évek határozottak meg a lebélyegzés idejéül.⁴

Kapcsolatosan megemlékezem a nagyszebeni Bruckenthal múzeum díszdarabjáról: 5·5 cm. magas 144 gr. súlyú aranyesésze

¹ Das sächsische Burzenland, 2. l.

² Ugyanott, 3. l.

³ Ugyanott, 6--8. l.

⁴ Das sächsische Burzenland 10. l.

két füllel, dudorokkal és egymásba írt körökkel ékítve.¹ Szintén kavics bányászásnál találták a Küküllőben Magyar-Bényén és a kelta korszaknak tulajdonították. Minthogy ugyanazon múzeumban u. n. szivárvány tálaeskákat² is őriznek, ezen időmeghatározás fölött még vitatkozni lehetne. Valószínűleg sokkal régibb a Nagyszeben melletti szent-erzsébeti bronz-raktárlelet,³ melyre egy paraszt ember 1870-ben talált a mezőn szántás közben. Volt benne egy rövid kard forrasztási lyukakkal, de nem a különben gyakori sáslevél alakú, több kétélű törpenge, levélalakú lándzsák és hajítódárdák, celtek és csatabárdok, nyílhegyek nem, de sarlók, két oldalt fogas kis fűrészlapok, vésők, tokos vésők. Különösen kiemelnek egy súlyos, 6 élű, egyenes, lefelé élesen csúcsosodó tárgyat. Továbbá gyűrűk és karpereczek, fülönfüggők, bronz gyöngyök, gombok, díszűk és egy spirális tekeres. Ezekkel együtt nagy tömeg olvasztott nyers érczet is gyűjtöttek, melyet elemzés útján nyers réznek, ezinek és réz meg ezin keveréknek ismertek fel. A vas teljesen hiányzott. Az egészet joggal tartják valamely műhely inventariumának. Melékesen megemlítek még ugyanezen múzeumban 6—7 bronzbuzogányt.

A segesvári múzeumban (igen futólagos) feljegyzéseim szerint egy udvarhelyi⁴ leletből láttam 3 gyűrűt: egy aranyból font gyűrűt, egy másikat szintén aranyból fonva visszahajtott véggel és egyet, mely a keszthelyi leletekre emlékeztet. Ugyanott láttam La Ténetypusú gombos gyűrűket, váltakozva haránt állított élű rézbaltákat és számos durván esíszolt, részben furt kőporólyt furócsappal; hasított, vezetóm dr. Kraus F. szerint importált tűzköveket is. Különben a Bruckenthal-múzeumban is igen szép réz tárgyak vannak, különösen megjegyeztem magamnak 3 kisebb baltát a nyél-nyílás mellett lenyúló részszel. Egy még egészen nyers egyszerű, hátul nagy nyéllyukakkal ellátott balta kora kétségesnek látszott előttem (bot-fogantyú?)

E töredékes megjegyzésekből elég biztossággal kitűnik az, hogy Erdélyben már igen régi időben,⁵ s már a vaskor, valószínűleg még a bronzkor előtt emberi lakói voltak. Mely időktől fogva illeti a lakókat a dáciai (dák) név és kiket lehet közülök valami thrák (illir) őslakossághoz számítani, azt egyelőre nem vitatjuk. Azonban az összes ismert leletek, melyekben nemes érczek fordul-

¹ Osaki, Skizzen zu einen Führer durch das Baron Bruckenthal'sche Museum. Nagyszeben, 1895. 144. l.

² Ugyanott, 109. l.

³ Ugyanott, 63. l.

⁴ Némely szerző e helyet Attila lakóhelyének tartja.

⁵ Török Aurél úr A. Herrmann, Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn. Budapest. 1893. 123. l.) Magyarországra nézve tagadta, hogy volnának biztos bizonyítékai a diluvialis ember ottani lételének.

tak elő, bizonyára vagy a római, vagy a népvándorlási korba tartoznak. Az a feltevés kínálkoznék, hogy az északnyugoti hegységekben űzött bányászat kezdetét még a római kor előtti időkre tegyék; de olyan jeles műdaraboknak, mint a milyeneket főképp a Bodza-melléki leletek mutatnak, aranyból való előállítására a magasabb műveltségű népek hatása nélkül nem érhető. Némely bronzlelet, mindenek előtt a szent-erzsébeti nagy raktárlelet, nyugoteurópai helyekre, európai kereskedelmi útra való gondolatot ébresztene fel. Vajon elégséges-e az, hogy kelta befolyásokra vezetik azokat vissza, azt a további kutatásnak kell kideríteni. E kérdésre nézve megfelelő régi lakóhelyek felfedezése volna kívánatos.

Egy ilyen helyet, mely régebb idő óta lett ismeretes Torma kisasszony által s melyről Voss A. úr több ízben¹ értekezett társaságunkban, meglátogattam, a kisasszonytól vezetve és Kraus és Herrmann A. úrtól kísérve. Erdély szélső nyugoti határától nem messze van ez Szászvárosnál, a Maros bal partján, nagyon termékeny és sok római maradvány által jelzett vidéken. Dévától északra a trachit-hegységben még most is üzemben vannak a nagyági aranybányák. Szászváros mellett a történelem előtti telepedés számos nyoma van a felszántott partvidék talajában szétszórva. A régi alluviaális térszín itt mintegy 15 m. magasságban van a hatalmas és erősen hullámzó folyam felett, mely folyton ragadja a partról lezuhanó földtömegeket. A folyam felőli martot agyagedények és kőholmik tömege borítja. Ez az a hely, a hol időnkint égetett agyagból való bálványképek és nagyobb edények töredékei találhatók. Voss úr kimutatta, hogy e töredékek egy részének nagy hasonlósága van a butmiri (Szerajevó mellett, Boszniában) híres munkahelyről származó leletekkel. Torma kisasszony nagy szívességgel megnyitotta nekem múzeumát, mely lakóházának egy egész emeletét foglalja el. Minthogy ő maga terjedelmes kiadványt készített elő, sok ábrával, én itt csak annak a megjegyzésére szorítkozom, hogy ez a telep bizonyosan a neolith korszakba nyúlik vissza és e kormeghatározás számára tömegesen nyújtja a meggyőző bizonyítékokat. A magántulajdonban levő, meglehetősen terjedelmes terület gazdasági megművelése természetesen megnehezíti a tüzetesebb kikutatást, mely annál sürgősebb, minthogy a bővizű, áradáskor gyakran megdagadt folyam minden évben több és több földet bont le. És nem nagyon távoli időben a helynek teljes elpusztítása előre látható. Ez olyan pont, mely az Erdélyben és Magyarországon oly sikeresen működő tudományos társaságoknak, ha nem magának a kormánynak, a beavatkozását a tudomány fontos követelményének mutatja. Különösen a Nagyszebenben olyan tevékenyen működő erdélyi honismertető egyesület és természettudományi egyesület figyelmét hívnám fel erre.

¹ Verhandlungen, 1895. 125. 1.

Szászvárosról, hol éppen vásár volt s hol a falusi nép festői ruházatában egy élő viselet-múzeumot mutatott be, indúltam hazafelé. A Brassóból való útazásom utolsó részéből meg akarom még említeni, hogy a templom kastélyok egész a határig tartanak. Egy ilyen áll még Kaczában, egyik legnyugotibb német telepen, Kőhalom és Szászváros közt; a vasútról látható, meredek sziklán álló, tekintélyes kőhalmi vár, (németül Repe, a latin rupe-s-ból) azonban Kraus úr értesítése szerint olyan parasztvár, mint Rozsnyó, tehát tisztán stratégiai alapítás. Vezetőm a nagyszzebeni vidékről analogiákul említette a szelindeki, kisdisznódi várat, a Landskrone-várat, s mint utolsót Dévát (szászúl Dimrichs-, Dietrichs-(?)burg). A brassai vonalon van Erked és a szomszédos Derzs román stílu templommal, mely a szász templom-kastélyok módjára erős várfallal és egy sor bástyával van ellátva.

Az is érdekes lehet, hogy Segesvár piacán még gabonavermek vannak, melyek a gabona eltartására szolgálnak (silos). Az tett engem figyelmessé rájuk, hogy nagy fedőkő zárja el, melyet ráerősített bogos kötéllel lehet felesavarni. A piacon tolongó igen nagyszámú falusi lakosság közt feltűnt nekem nem kevés törpe termetű egyén. Nem tudhattam meg biztosan, vajon cigányok e vagy oláhok, de Nagyszebenben is láttam hasonlókat, gyakran eretines volt a megjelenésük.

Elnyomok néhány, nem egészen tárgyunkhoz tartozó megjegyzést és arra szorítkozom, hogy még egyszer megemlékezsem arról a mély érzésről, melylyel elváltam ez országtól s az emberektől. Ha nem említem meg mindnyájokat, kik előzzékenyen segítségemre valának, ez azért történik, mert igen sokan voltak. Arra szorítkozom tehát, hogy még egyszer kifejezzem benső hálámat Copony M., Obert és Kraus uraknak. Kérem ezeket, hozzák földieiknek tudomására szíves üdvözetemet! ¹

¹ Virchownak, a hírneves német tudósnek, erdélyi impressioiról beszámoló e jelentésén, némely tárgyi tévedés mellett, megérik itt-ott az egyoldalu informatio. Így pl. a helységek hivatalos magyar nevének megállapítását illető felfogásánál. A szász honismertető egyesület I. közgyűlésén Brassóban tartott magas színvonalú beszédében (L. az Erdélyi Múzeum, 1898. évf. 404. l.) maga Virchow is más állásponttól világította meg e tárgyat. Megemlítette, hogy a németek német névvel cserélték fel sok község régi szláv nevét. (Virchow neve is szláv eredetű.) A mi pl. a különösen kiemelt Brassót illeti, ennek német *Kronstadt* (latin Corona) neve csak azután keletkezett, miután a német lovagok a Barcaságból (1224) kiűzettek s a tartomány a *korona* birtoka lett. De még ezután is, mint előbb volt, latin és *német* oklevelekben is megmaradt a *Brassó* (Barso, Barasso) hivatalos név használata. Szerkesztő.